

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE DİLBİLİMSEL UZATIM ÖRNEĞİ OLARAK -(X)n-, -(X)l- ÇATI EKLERİNİN ÜST ÜSTE KULLANIMI

A STUDY ON THE SUCCESSIVE USAGE OF - (X)n-, -(X)l- VOICE SUFFIXES AS AN EXAMPLE OF LINGUISTIC PLEONASM IN TURKISH

Ahmet Turan DOĞAN*

Öz

Türkçede fiillere gelen -(X)n-, -(X)l- ekleri birden çok işlevi yerine getiren eklerdir. Bu eklerin geldiği fiilin cümledeki durumu, ekin işlevini belirlemede kıstas olarak kullanılmaktadır. Edilgenlik, dönüşlülük ve fiilden fiil yapma söz konusu eklerin çeşitli işlevlerindedir. Bu işlevlerden birini karşılamak için ekleneceği fiilin kök veya gövdesine göre -l- ve -n- eklerinden biri seçilmektedir. Dolayısıyla aynı işlevi karşılar bir biçimde üst üste kullanılmazlar. Ancak, Türkiye Türkçesindeki bazı örneklerde söz konusu eklerin aynı çatı işleviyle üst üste kullanıldıkları görülmektedir: de-n-i-l-, ko-n-u-l-, ye-n-i-l- gibi. Çalışmada söz konusu eklerin bu özelliği incelenmiştir. Bu durumun olası sebepleri bildirilmiş ve adlandırması üzerinde durulmuştur. Ayrıca, bu eklerin dildeki kullanım biçimlerinden, sıralarından ve işlevlerinden de örneklerle bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Türkiye Türkçesi, edilgen çatı, dilbilimsel uzatım, ek yığılması.

Abstract

-(X)n-, -(X)l- suffixes added to the verbs are the suffixes having multiple functions in Turkish. The position of the verbs that the suffixes are added in the sentence is used as a criterion in determining the function of the suffix. Passive, reflexive and deverbalization are various functions of these suffixes. In order to meet one of these functions, one of -l- and -n- suffixes is chosen according to the root or stem of the verb to be added. Therefore, they are not used in a successive way that meets the same function. However, it is seen that in Turkey Turkic, the suffixes are used successively, having the same voice function in some examples such as de-n-i-l-, ko-n-u-l-, ye-n-i-l- etc. In this study, the feature of these suffixes was examined. The possible reasons of this situation were explained and elaborated on. In addition, the examples regarding the usage forms, sequences and functions of these suffixes in language were given.

Keywords

Turkish, passive voice, linguistic pleonasm, suffix pleonasm.

* Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ahmetturandogan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-9173-7558>.

GİRİŞ

Türkçede çatı kavramı ve çatı ekleri üzerine pek çok araştırma yapılmıştır. Bu konuda Türkiye Türkçesindeki fiil çatılarını pek çok araştırmayı gözden geçirerek tanım, örnek ve adlandırma açısından değerlendiren Yücel, bunca araştırmaya rağmen hâlâ çatı konusuyla ilgili pek çok uyumsuzluğun, çelişkinin ve kargaşanın bulunduğunu belirtmiştir (2011: 268). Bunca araştırmaya rağmen çatı konusunun hâlâ bazı açılardan eksiklikler taşımasının en önemli sebebi olarak Türkçenin işleyiş sistemi içerisinde işlevin esas alınarak değerlendirmelerin yeterince yapılmıyor olması gösterilebilir. Bu konuda özellikle çatı oluşturan eklerin bazı çalışmalarda tek tek örnekler hâlinde verilmesi, cümle içerisindeki kullanımlarının işlevi belirlediği hususunun göz ardı edilmesi dikkat çekmektedir. Türkçede fiillerin birden fazla anlamı bulunduğu için fiilin cümle içerisinde kullanıldığı anlam da onun çatısını veya yeni bir fiil olmasını belirlemektedir. Bu açıdan bakıldığında bağlam oldukça önemli görünmektedir. Söz gelimi, *tara-* fiilini ele alacak olursak “*Ayşe, iki saattir aynanın karşısında taranıyor.*” örneğinde dönüşlülük çatısı, “*Hatanın nerede yapıldığını tespit etmek için iki saattir evraklar taranıyor.*” örneğinde edilgenlik çatısı bulunmaktadır. Görüldüğü üzere, fiilin cümle içerisinde kullanıldığı anlam, çatıyı da etkilemektedir. Bu açıdan bakıldığında, özellikle çatı kategorisinde cümle içerisindeki kullanımını göstermeyen tek başına örnekler vermenin doğru olmayacağı açıktır.

Çatı eklerinin geldiği kelimeye göre işlevini tespit etmenin yanında dikkat edilmesi ve araştırılması gereken bir başka husus da aynı işlevdeki çatı eklerinin üst üste kullanımı meselesidir. Bu konuda, edilgenlik ve ettirgenlik eklerinin diğer çatı eklerinden ayrıldıkları görülmektedir. Bu durum için farklı araştırmacılar tarafından *katmerli edilgenlik* (Gencan 1979: 340; Kükey 1972: 48), *çifte pasiflik* (Yılmaz 2003: 270), *katmerli ettirgenlik* (Gencan 1979: 333), *katmerli faktitif* (Ergin 2009: 212), *katmerli sebepleme* (Deny 1941, 352), *çift çatılı* (Aksan 1976: 92); *ettirtken* (Karpuz 2007: 653) gibi terimler kullanılmıştır. Bunun yanında, bazı araştırmacıların ise edilgenlik için söz konusu terimlerin kullanımının doğru olmadığını ve/veya üst üste kullanılan yapılarla ikinci ekin pekiştirme, fonksiyon artırıcı işleviyle kullanıldığını belirttikleri de görülmektedir (Gülsevin 1998: 127; Korkmaz 2003: 547; Yıldız 2018: 1654; Yücel 2011: 288). Ayrıca, söz konusu ikili kullanımların sebeplerini belirleme için bazı araştırmacıların açıklamaları da olmuştur. Korkmaz, bu konuda ünlü ya da *-l* ünsüzü ile biten fiillere getirilen *-(I)n-* / *-(U)n-* çatı ekinin dönüşlülük çatısı ile karıştırılmaması için bazen *-(I)n-* / *-(U)n-* çatı ekinin ayrıca bir de *-(I)l-* / *-(U)l-* çatı eki ile pekiştirildiğini belirtmiştir: *ara-n-* / *ara-n-il-*, *başla-n-* / *başla-n-il-*, *bekle-n-* / *bekle-n-il-*, *besle-n-* / *besle-n-il-* vb. (2003: 547). Gülsevin, söz konusu eklerin geldiği fiilin geçişli veya geçişsiz olmasını da göz önünde bulundurarak aslında dönüşlülük bildiren *-(I)n-* ekinin, ünlü veya *l* ünsüzü ile biten fiillere gelerek edilgen-meçhul çatı yaptığı, bunun üzerine de edilgen-meçhul fonksiyonunu artırıcı *-il-* ekinin ilave edildiğini ve bu yapıya *edilgen-meçhul çatının katmerli şekli* denebileceğini belirtmiştir (1998: 127). Deny, *meçhul lahikasının katmerlenmesi* başlığını kullandığı bölümde fiil tabanının vokalle sonlanması durumunda meçhul lahikasının mutavaat (dönüşlü) lahikası olan *(-n-)* ile aynı şekilde olduğunu belirtir. Bundan doğabilecek mana karışmasından sakınmak için, meçhul lahikasını katmerleme itiyadının ortaya çıktığını belirtir ve *ye-n-il-*, *ara-n-il-*, *de-n-il-*, *söyle-n-il-*, *bekle-n-il-*, *iste-n-il* örneklerini verir (1941: 353). Deny, ayrıca bu yapılarda bir benzemsizlik (dissimilation) meselesinin düşünüldüğünü, Çağataycada *kıl-il-dı* ve DLT’de *işle-l-di*, *yaz-l-ın-dı* “çözüldü”, *yuv-l-un-du* biçimlerinin bulunduğu, benzer siygaların Yakutçada da yer aldığını belirtmiştir (1941: 354). Ergin, Türkçenin asli pasiflik ve meçhul ekinin *-l-* olduğunu, *-n-* ekinin *-l-*’nin

kullanılmadığı yerlerde kullanılmak için pasiflik biçiminde kullanıldığını, pasiflik ve meçhullük için -n-'nin -l- kadar sağlam bir duruşa sahip olmadığını, bu sebeple üzerine tekrar bir -l- ekinin getirildiğini belirtmiştir. Ayrıca, -n-'nin ayrı bir ek değil, -l-'nin bir şekli sayılması gerektiğini de eklemiştir (2009: 204). Ergin, ayrıca üst üste getirilen iki pasiflik ekinin hiçbir anlam ayrımı yapmadığını, bunların birbirlerinin fonksiyonu değiştirmediği için tek ek yerini tuttuğunu da belirtmiştir (2009: 205). Bu konuda, Yücel -(I)l- ekinin -(I)n- ekinden sonra da kullanılabildiğini ve bu durumda genellikle edilgenliğin pekiştirildiğini bildirmiştir (2011: 288). Ayrıca, Yücel, *katmerli edilgenlik*, *katmerli ettirgen*, *katmerli faktitif*, *katmerli sebepleme*, *çift çatılı*, *katmerli çatı*, *çok çatı*, *çok çatılı* gibi terimleri de çatı kategorisi için gereksiz terimler olarak belirtmiştir (2011: 281). Eker, edilgen çatılarda bazen -n- + -l- (*de-n-il-*, *söyle-n-il-*, *ye-n-il-*) şeklinde ek yığılması görüldüğünü ve bu ek yığılmasının nedeninin asli görevi dönüşlü çatı kurmak olan -n-'nin edilgenlik işlevinin zayıf olması dolayısıyla edilgenliği pekiştirmek için tekrar edilgenlik eki getirmek olduğunu belirtmiştir (2017: 286-287). König, ünlü ile biten eylemlerden sonra anlam değişikliği olmaksızın çift edilgen biçimlerin kullanılabildiğini, bu yinelemenin nedeninin ünlüyle biten eylemlerden sonra kullanılan edilgenlik eki (-n-) ile dönüşlülük eki (-n-)'nin aynı olmasından dolayı *ye-n-il-*, *ara-n-il-*, *söyle-n-il-* örneklerinde olduğu gibi belirsizlikten kaçmak olması gerektiğini bildirmiştir (1983: 118). Yılmaz ise birden çok çatı ekinin üst üste geldiği fiillerde çatı eki olarak -(I)n-'nin en başta bulunacağını belirttikten sonra bu karışıklığı gidermek içindir ki -n- ile yapılan pasif ve meçhul fiillerin pasif ve meçhul olduğunu iyice belirtmek için bir de -l- getirilerek ikinci defa pasif ve meçhul yapıldığını belirtmiştir. Bunu da dilin iç mekaniğine bağlar ve -(I)n- eki alan ve dönüşlülük anlamı sezilen bazı fiiller ikinci defa -(I)l- eki getirilmek suretiyle özneleştirilir (meçhulleştirilir), açıklamasını yapar (2003: 270).

Meseleyi dilbilimsel boyutta ele alan araştırmacılar da vardır. Bu konuda meseleyi tek cümle içinde kullanılan çift edilgenler olarak ele alan Özkaragöz, Türkçede iki edilgenlik ekinin art arda eklenmesiyle oluşan cümle sınıfının olduğunu belirtir. İkiye ayırdığı bu kulanımların ilkinde şu örnekleri verir: a. Bu şatoda boğ-ul-un-ur. b. Bu odada döv-ül-ün-ür. 3. Harpte vur-un-ur. (1986: 77). Bunlarda fiil geniş zaman ile çekimlenir ve bunlar geçişli fiillerle oluşturulur. Özkaragöz, ikinci olarak ise *yemek ye-n-il-di* ve *öl-ün-ül-ür* örneklerini verir (1986: 78). Özkaragöz, bu ikinci grupta üst üste kullanılan edilgenlik eklerinden ikincisinin stilistik amaçlarla ortaya çıktığını ve fiilin edilgenlik anlamını vurgulamak ve yoğunlaştırmak için kullanıldığını belirtmiştir. Ayrıca, -(X)n-, -(X)l- eklerinin üst üste kullanımının dönüşlü çatı ile edilgen çatı ayrımı yapmak için de olabileceğine dikkat çekmiştir: *Mehmet yıka-n-il-di*. (1986: 78). Görüldüğü üzere, Özkaragöz, bu çalışmanın konusunu oluşturan ikinci kullanımı diğerlerinden ayrı tutmuş ve ikinci ekin vurgulama, pekiştirmeye gibi etkilerinin olduğunu belirtmiştir. Çiçek, edilgenlik eklerinin üst üste kullanımı konusunda yüzey yapıdaki bir değişikliğin derin yapıda hiçbir değişikliğe neden olmuyor gibi görünmesinin dilbilimin evrensel verilerine aykırı olduğunu, kişisel sözce tercihlerinin hiçbirinin nedensiz olmadığını belirtmiştir. Çiçek, bu konuda *sözcelem kuramından* bahseder. Ona göre, gerçekte dönüşlülük eki olan (-n) ünsüzünün edilgenlik için kullanılması beynimizin sol yarı küresi tarafından geçici ve anlık bir çözüm olarak algılanmakta, dil kullanıcısı da yeterli ifade doyumuna ulaşmadığından gerçek edilgenlik eki olan (-l) ünsüzünü ilk edilgenlik üzerine kullanmaktadır (2008: 15-16). Çiçek'in dikkat çektiği durum, diğer araştırmacıların da belirttiği gibi dönüşlülük etkisidir. Doğan, özneyi konu veya etkilenen seçmediği sürece üç istemli fiillerin diğer fiil sınıflarına göre çift edilgenleştirmeye daha çok izin verdiğini belirtir. Bunun da -(X)n- ekiyle edilgen yapıların tekrar -(X)l- ekiyle edilgen yapılması biçiminde olduğunu, aksinin ise pek mümkün olmadığını bildirir (2018: 190). Doğan, ayrıca her edilgen biçimbirimin fiilin istemini -1 oranında azaltması

gerekirken bu tür üst üste kullanımlarda ikinci edilgenlik biçimbiriminin fiilin istemini azaltmamasını birinci edilgenliğin dil bilgisel özelliğini kaybederek sözlükselleşmesine bağlar (2018: 192). Doğan, bir konuya daha dikkat çeker, *döv-* fiilinin *-(X)l-* ekiyle edilgen yapıldığı cümlelerde *-(X)n-* ekinin ikinci bir edilgenlik olarak getirildiği ve bu fiilin geniş zamanla çekimlendiği yapıların -2 oranında istem azalttığını belirtir:

Polis adamı sokak ortasında döv-dü.

Adam sokak ortasında döv-ül-dü.

Sokak ortasında döv-ül-ün-ür. (2018: 190).

Bu çalışmanın konusu *-(X)n-* ekinin ardından *-(X)l-* ekinin gelmesi üzerine kurulu olduğundan *-(X)l-* eki üzerine *-(X)n-*'nin gelmesi durumuna değinilmemiştir. Ancak, Türk dilinin yazılı metinleri söz konusu *dövülünür* yapısının varlığı bakımından araştırılmalı ve eklerin gerçek işlevleri cümle anlam bilimi açısından ortaya konmalıdır. Ayrıca, bu yapının Türkçe için dil bilgisi-anlam açısından mümkün olup olmadığı da araştırılmalıdır.

Buraya kadar verilen görüşlerin neredeyse ortak noktası *-(X)n-* ekinin aslen dönüşlü çatılar kuran ek olduğu ancak bazı sebeplerle edilgenlik için *-(X)l-* yerine de kullanıldığı fakat bu kullanımlarında edilgenlik yeteri kadar açık olmadığından edilgenliği pekiştirmek için üstüne tekrar edilgenlik eki getirildiğidir. Ancak, bu noktada "Türkçede herhangi bir ekle edilgen yapılmış sözcüklerin pekiştirilmesine ihtiyaç olup olmadığı, ettirgenliğin derecesini artırmak için üst üste kullanılan ettirgen çatı ekleriyle üst üste kullanılan edilgen çatı eklerinin aynı özellikte olup olmadığı, edilgen çatı eklerinin üst üste kullanılmalarının başkaca sebeplerinin bulunup bulunmadığı, bu tür yapıları nasıl adlandırmak gerektiği?" sorularına da cevap bulunması gerekmektedir. Bu çalışmada yukarıda belirtilen sorulara cevaplar aranmış ve Türkiye Türkçesinde üst üste kullanılan *-(X)n-*, *-(X)l-* ekleriyle ilgili kapsamlı bir değerlendirme yapılmıştır.

Yöntem

Bu çalışmada üst üste kullanılan *-(X)n-*, *-(X)l-* eklerin Türkiye Türkçesindeki durumu değerlendirilmiştir. Bu sebeple, Türkiye Türkçesinin yazı dilinden ilgili kullanımların bulunduğu cümleler seçilmiştir. Bu seçim işi de, daha çok veriye daha kolay ulaşılması sebebiyle çoğunlukla TUD (Türkiye Ulusal Derlemi) üzerinden yapılmıştır. Bunun yanında, Türkiye Türkçesinin diğer basılı eserlerinden de örnek vermede yararlanılmıştır. Konuyu daha iyi açıklayacağı düşünülen örnek cümleler ise tarafımızca kurgulanmıştır.

1. Değerlendirme

Burada, çalışmaya konu olan eklerin Türkiye Türkçesindeki kullanımı, işlevleri ve çeşitli özellikleri alt başlıklar hâlinde incelenmiştir.

1.1. Edilgen Çatı ve Meçhul Çatı Nedir?

Çatı kavramı, araştırmacılar tarafından genellikle fiil kök veya gövdesinin çatı belirten ekleri almadan veya çatı belirten ekleri alarak özne ve nesne karşısında değişik özellikler kazanması biçiminde değerlendirilmiştir (Bilgegil 2009: 266; Gencan 1979: 329; Ediskun 2010: 219; Korkmaz 2003: 538). Buna karşılık, bazı araştırmacılar ise çatının sadece yüklemle özne arasındaki bağlantıyı ilgilendirdiğini belirtmiştir (Lübimov 1963; Yücel 2011: 279). Delice ise çatı kavramını cümledeki yüklem ile yüklemi tamamlayan öğeler arasındaki ilişki olarak değerlendirmiştir (2012: 84). Bu değerlendirmelerin hepsinde yüklem esas alındığı görülmektedir. Yüklem bazı ekler vasıtasıyla özne karşısındaki durumunu belirleyen çatılardan biri de edilgenliktir. Edilgen çatı, fiil kök veya gövdelerine *-(X)n-*, *-(X)l-* eklerinden biri getirilerek oluşturulan ve fiilin belirttiği işi gerçekleştiren öznenin söylenmediği çatıdır. Bir

başka deyişle derin yapıda öznesi mevcut; ancak yüzeysel yapıda öznesi verilmeyen cümleler dizinin oluşmasına zemin hazırlayan çatıdır (Delice, 2012: 86). Edilgen çatılı kılış fiilinin yüklem olduğu cümlelerde, çatının özelliğinden dolayı özne bulunmaması gerekiyorken özne tanımına uyan isim unsurunun sonuna -CA eki almış bir isim veya iyelik eklerinden biri ve -DAn eki almış olan *taraf* kelimesi vasıtasıyla *çekim edatı öbeği* şeklinde söylenmesi yoluyla cümlede özne görünür hâle getirilebilir. Bu tür özneye de *dolaylı özne* denir: “*Bu kararlar, [Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından] alındı.*”, “*Bu kardeşimiz [hainlerce] şehit edildi.*” (Delice 2012: 162). Özne, görünür hâle getirilse de cümledeki edilgen çatı devam eder.

Edilgen çatı, cümledeki öznenin söylenmemesi veya bildirilmemesi üzerine kuruludur. Kılış fiilleri, eylemi gerçekleştirecek bir özne ve eylemin üzerinde gerçekleştirileceği bir nesne istedikleri için bu tür fiillere belli bir sistem çerçevesinde -(X)n-, -(X)l- eklerinden biri getirildiğinde cümledeki eylemi gerçekleştiren özne gizlenerek belirtili nesne belirtisiz nesne durumuna düşürülmüş ve ön plana çıkarılmış olur. Böylece, etken yapı edilgen bir yapıya çevrilir. Bu, aynı zamanda dil kullanımının psikolojik bir boyutudur. Üstünova, bu konuda etken çatı, edilgen çatıya dönüşürken öznenin yüzey yapıdan atıldığını, edilgenlik ekinin öznenin kestirilmemesi, bilinmemesi rolünü üstlendiğini, geçişli bir eylemin edilgen olmasının eksiz bir belirtme durumuna girmiş ad değerinde bir birim istediğini, bunun da özne değil, nesne olduğunu, sözde özne, gramerce özne gibi terimlerin bu karışıklıktan doğduğunu belirtir (2006: 248). Üstünova, geçişli-edilgen çatılı eylemlerin kılış bildirdikleri için kişi eklerinin tümüyle çekimlendiğini de belirtmiştir. Ayrıca, ona göre geçişli fiillere -(X)n-, -(X)l- ekleri getirilerek oluşturulan edilgen çatılar, nesneyi bağlarında taşırlar (2006: 248). Yani, onların bulunduğu yerde nesne de bulunmak zorundadır. Görüldüğü üzere, sözde özne diye belirtilenin aslında cümlelerin nesnesi olması, çünkü eylemdeki edilgenin kendisi olması söz konusudur. Yukarıda da ifade edildiği gibi edilgen çatılı fiillerin yüklem olduğu cümlelerde özne belirtilmek istenirse bunun yolu bellidir. “*Çanakkale’nin Lâpseki ilçesindeki bir tarlada mozaikler bulundu.*” biçimindeki bir cümlede *mozaikler* sözcüğü nesnedir. Çünkü *bulun-* eylemine konu olan kendisidir. Ayrıca, böyle bir cümlede kimin mozaikleri bulduğunun da bir önemi yoktur. İstenseydi cümleye eklenir ve cümle “*Arkeologlar, Çanakkale’nin Lâpseki ilçesindeki bir tarlada mozaikler buldu.*” biçimine gelirdi.

Dil bilgisi çalışmalarında bir de *geçişli-edilgen / geçişsiz-edilgen, edilgen / meçhul* ayrımı ve tartışması bulunmaktadır. Bu da geçişli fiil / geçişsiz fiil ve oluş fiili / kılış fiili temelinden kaynaklanmaktadır. Bu konuda Yücel, -Il-, -(I)n- eklerinin geçişsiz fiillere gelmesiyle *okula gelindi, sınıfa girildi, bahçeye çıkıldı* örneklerinde de görüldüğü gibi fiilin gerçek öznesinin de sözde öznesinin de bulunmadığını, çatı özne ile yüklem bağlantısına dayandığına göre gerçek öznesi de sözde öznesi de bulunmayan bu yapıları edilgen çatıdan ayırmak gerektiğini belirtir. Bu tür yapıları öznesiz (meçhul) çatı olarak adlandırır (2011: 287). Delice ise, çatı ekleri olarak adlandırılan eklerin eklendikleri fiilin cümle içerisinde taşıdığı anlamın önemli olduğunu ve bunun söz konusu çatı eklerinin işlevlerini belirlediğini bildirir. “*Acı-*” fiili üzerinden vermiş olduğu örneklerle “*Tadı acı duruma gel-, acılaştır-*” anlamındaki *acı-* fiilinin “*Yağ acıdı.*” örneğinde oluş fiili olduğunu, “*Başkasının acılı durumundan üzüntü duy-*” anlamındaki *acı-* fiilinin “*Bu boş localar, boş sandalyeler karşısında yorulan sanatkârlara acıyordum.*” cümlesinde ise kılış fiili olduğunu belirtir (2009b: 420-421). Bu açıdan bakıldığında ise bir fiilin oluş veya kılış fiili olması onun cümledeki anlamıyla ilgilidir ve edilgen / meçhul çatı değerlendirmelerini de etkilemektedir. Bu konuda Delice, edilgen çatının kılış fiilleri ile kurulduğunu belirtir ve meçhul çatıya çalışmasında yer vermez (2012: 86). Çünkü ona göre -(X)n-, -(X)l- eklerini alan fiiller kılış fiili özelliği taşımaktadır ve çatı işlevleri de edilgenliktir. Bu

açından bakıldığında “Yağ acındı.” denemezken, “Bu boş localar, boş sandalyeler karşısında yorulan sanatkârlara acındı.” denebilir. Ayrıca, çalışmanın konusu göz önünde bulundurulduğunda bu cümlelerin yüklemine *acımlı* biçiminde uzatılması da ihtimal dâhilindedir. Delice, ayrıca çatı ekleri diye adlandırılan eklerin çatı işlevinin dışında yüklem olan fiile gelerek onun tabanında var olan anlamda yaptığı değişiklikleri çatı kavramının dışında değerlendirmiş ve görüngü terimini kullanarak alt başlıklarda kılışlama ve oluşlama işlevlerinden bahsetmiştir (2012: 89). *-(X)n-*, *-(X)l-* eklerini alan her kılış fiilinin edilgen olmadığını, fiilin cümledeki anlamına göre söz konusu eklerin eklendiği fiilde çatı işlevinin dışında oluşlama işleviyle de kullanıldığını belirtmiştir. *-(X)l-* eki özelinde *çöz-* fiilinin “Düğümlü, bağlı veya sarılı bir şeyi açmak.” anlamı ve “Yalnız göğsünün düğmelerini çöz.” örneğiyle kılış fiili olduğunu, bu fiilin üzerine söz konusu ek getirildiğinde “Çözme işine konu ol-” anlamındaki *çözül-* fiiline ulaşılacağını ve bu fiilin “Yolda yürürken ayakkabısının bağları çözüldü.” örnek cümlesinde de görüldüğü üzere artık bir oluş fiili olduğunu, *çözül-* eyleminin bir özneye ihtiyaç duymadan “ayakkabının bağları” nesnesi üzerinde kendi kendine gerçekleştiğini bildirmiştir (2009b: 424). Bu cümle, “(Arabada otururken (annesi tarafından) çocuğun ayakkabısının bağları çözüldü.” biçiminde kurulsaydı eylemin bir nesne üzerinde gerçekleşmesi için özneye ihtiyaç duyulduğundan edilgen çatı meydana getirilmiş olacaktır.

Edilgen / meçhul tartışmasından dolayı bazı araştırmacılar gerek müstakil başlıklar altında gerekse de edilgen çatı başlığının içinde onu edilgen çatıdan ayırmışlardır (Ergin 2009: 204; Gencan 1972: 337; Korkmaz 2003: 549; Yücel 2011: 290). Üstünova da bu duruma dikkat çekmiş ve geçişli-edilgen çatılı eylemler kılış bildirdikleri için kişi eklerinin tümüyle çekimlenirken, geçişsiz-edilgen çatılı eylemlerin yalnız üçüncü teklik kişiyle çekimlendiğini bildirmiştir (2006: 248). Böylece de oluş fiillerine gelen *-(X)n-*, *-(X)l-* eklerinin farklı bir durum ortaya çıkardığını belirtmiştir.

Görüldüğü üzere, *-(X)n-*, *-(X)l-* eklerini alarak oluşturulan çatılar konusunda araştırmacıların farklı görüşleri bulunmaktadır. Ancak, bu konuda dikkat edilmesi gereken en önemli konu, Delice'nin de belirttiği üzere bir fiil kök veya gövdesinin cümledeki anlamıdır. Dolayısıyla, bu araştırmadaki üst üste kullanımların çatı olarak edilgenlik çatısıyla ilgili olduğu görülmektedir. Burada edilgen çatı işlevindeki eklerin üst üste kullanımından söz etmek mümkündür.

Çatı konusunda incelenen fiillerin cümledeki kullanımlarına dikkat edilmesi durumu sadece bir çatı içerisindeki değerlendirmelerde değil, farklı çatılar arasındaki değerlendirmelerde de önem taşımaktadır. Farklı cümlelerde kullanılan bir fiilin almış olduğu aynı eklerle rağmen farklı çatıları oluşturması söz konusudur. Bu konuda, Türkçede dönüşlü çatıyı oluşturan eklerin edilgen çatıyı da oluşturabildiği görülmektedir. Dolayısıyla, bir karışıklığın önüne geçmenin en iyi yolu, edilgenliğin belirlenmesinde olduğu gibi tüm çatılar için verilecek örneklerin bir cümle içerisinde kullanılmasıdır:

Akşamki düğünden önce salon güzelce bezendi. (Edilgen)

Dışarı çıkmadan önce aynanın karşısında bezendi. (Dönüşlü)

Misafirlerin gelmesine az kala bütün yemekler hazırlandı. (Edilgen)

Gezmeye gideceğini duyunca beş dakikada hazırlandı. (Dönüşlü)

Böylece tek tek sözcük örnekleri vermenin meydana getireceği karışıklığın önüne geçilmiş olur. Çünkü, bir sözcüğün işlevi, kullanıldığı cümleyle en doğru biçimde ortaya çıkmaktadır. Aşağıda değinileceği üzere çatı ekleri denen eklerin farklı çatıları oluşturmanın yanında zamanla sözlük anlamlı yeni sözcükler oluşturup yapım eki olarak da kullanıldığı

görülmeştir. Bu türden cümle örnekleri söz konusu karışıklıkların da önüne geçecektir. Ancak, dil bilgisi çalışmalarının önemli bir kısmında çatı konusunda sadece fiil örnekleri verilmekle yetinilmiştir. Bu durum ise dilde birden fazla işlevi bulunan eklerin ve oluşturdukları sözcüklerin yeterince anlaşılmasını hatta birbirine karıştırılmasını beraberinde getirmiştir.

1.2. Aynı İşlevdeki Çatı Eklerinden Hangileri Üst Üste Gelebilir?

Hem aynı işlevdeki çatı eklerinin üst üste kullanımı hem de farklı işlevlerdeki çatı eklerinin üst üste kullanımı araştırmacılar tarafından farklı biçimlerde değerlendirilmiştir. Göksel ve Kerslake, bir eyleme bir sıra dahilinde birden fazla çatı eki eklenebileceğini, bu açıdan bakıldığında, bir eyleme edilgenlik eki geldiğinde ondan sonra gelebilecek tek çatı ekinin yine edilgenlik eki olacağını, bunun da çift edilgen yapılar oluşturduğunu belirtmiştir. Onlara göre edilgen çatı eki diğer tüm çatılardan sonra gelebilirken kendisinden sonra başka çatı eki gelemez (2005: 139). Üst üste kullanılan edilgenlik eklerinin bazı düzensizliklerin bahseden Göksel ve Kerslake, *söyle-n-il-*, *de-n-il-* ve *ye-n-il-* gibi fiilleri de örnek vererek bunların çift edilgenlik olmadığını, bunların tek kullanımlarıyla ikili kullanımları arasında anlam açısından bir fark bulunmadığını belirtmiş, ancak bunların kullanılma sebebine dair bir açıklamada bulunmamıştır (2005: 137). Çatı ekleri üzerinde kullanılabilen ekleri değerlendiren Gülsevin, bunları Türk dilinin ifade gücünü ekler marifetiyle arttırmasına güzel bir örnek olarak ifade etmiştir. Ona göre üst üste kullanılan çatı eklerinin ya pekiştirme ya da özne veya nesneyi değiştirme işlevi bulunmaktadır (1998: 126). Ayrıca Gülsevin, Türkiye Türkçesinde beş çatı ekinin üst üste kullanılabilirdiğini ve çatıyı en sondaki ekin tayin ettiğini belirtmiştir: *sev-in-dir-t-il-* (Fiil çatısı edilgenliktir.) (1998: 138). Delice ise, çatı eklerinin üst üste kullanılması durumunda her çatı ekinin diğerini sınırlamadığını, bu nedenle çatı kategorisinin var olan çatılarla belirlenmesi gerektiğini, "Ağaçlar kestirildi." cümlesinde çatının ettirgen-edilgen şeklinde belirlenmesi gerektiğini söylemiştir (2009a: 191). Korkmaz, Türkçede çatı eklerinin bir mantık çerçevesinde üst üste geldiğini ve her ekin üst üste gelemeyeceğini ve bunun dil mantığıyla ilgili olduğunu belirtmiştir (2003: 563). Çalışmanın konusu itibarıyla farklı işlevlerdeki çatı eklerinin üst üste kullanımı burada kesilip aynı işlevdeki çatı eklerinin üst üste kullanımına odaklanılacaktır. Bu konuda Gülsevin, üst üste kullanılan edilgen-meçhul çatı eklerinin fonksiyon arttırıcı ekler olduğunu ve bunlara *edilgen-meçhul çatının katmerli şekli* denebileceğini belirtir:

Kahvaltı erken saatlerde ye-n-mişt-i / ye-n-il-mişt-i.

İkramiyelerin dağıtılmasına başla-n-dı / başla-n-il-dı. (1998: 127)

Gülsevin, *katmerli ettirgenlik* olarak adlandırdığı ettirgenlik eklerinin üst üste kullanılmasını eylemin yapılmasında araya başka vasitanın, aracının eklenmesi olarak değerlendirmiştir:

Oğuz a odunları kır-dır-t-tım

Topu ağaçtan düş-ür-t-tüler. (1998: 130).

Ayrıca Gülsevin, ikiden fazla üst üste kullanılan oldurgan-ettirgen çatı eklerinin pekiştirme, kuvvetlendirme amacıyla kullanıldığını belirtmiştir:

Kızını verene kadar etrafında beni çok dola-n-dır-t-tır-dı.

Yunanistan'ı hep zorlama ile kalk-m-dır-t-tır-dılar. (1998: 134)

Yücel, -(I)n- ekinin -(I)l- ekinden sonra kullanılabilirdiğini ve bu durumda genellikle edilgenliğin pekiştirildiğini belirtmiştir: *aranul-*, *başlanul-*, *beslenil-*, *bulunul-*, *denil-*, *istenil-* vb.

(2011: 288). Ergin de üst üste kullanılma durumuna dikkat çekmiş ve arka arkaya gelen iki pasiflik ve meçhul ekinin sadece şekil bakımından birbirini desteklediğini, mana bakımından tek ek yerini tuttuğunu, birbirlerinin fonksiyonunu değiştirmediklerini ve aynı fiile bunlardan biri veya ikisi getirilerek yapılan iki fiil arasında hiçbir mana farkının bulunmadığını belirtmiştir (2009: 205). “Katmerli faktitif”den de bahseden Ergin, bir fiilde birden dörde kadar faktitif eki bulunabileceğini, dörtten fazlasının kulağa hoş gelmediğinden kullanılmadığını belirtmiştir (2009: 212). Ancak Ergin, katmerli ettirgenlik kullanımının oluşturduğu durumdan ve kullanılma sebebinden bahsetmemiştir. Karpuz, çatıyla ilgili üst üste kullanımları dikkate alarak yeni terim önerileri sunduğu çalışmasında aynı işlevdeki çatı eklerinin üst üste kullanımlarından sadece ettirgenlik eklerinin üst üste kullanımına dikkat çekmiş bunları da *ettirtken* terimiyle karşılamıştır (2007: 653). Korkmaz, çatı eklerinin üst üste gelebilme durumunu değerlendirirken aynı işlevdeki çatı eklerinden edilgenlik-meçhullük ve ettirgenlik bildirenlerin üst üste gelebileceğini belirtmiştir (2003: 547/566). Yıldız, katmerli çatı kavramını değerlendirdiği yazısında katmerli ettirgenlik olabilmesi için *yaptıran + yaptıran + yapan (temizle-t-tir-di)* veya *yaptıran + yaptıran + yaptıran + yapan (temizle-t-tir-t-ti)* yapısının olması gerektiğini, ikinci yapıda bile anlamın zorlandığını, ettirgen çatı eki olarak adlandırılan her ekin üst üste gelmesinde katmerli yapıların oluşmadığını eklerin başka işlevlerinin (kılışlama, ilave ses, oldurganlık vb. gibi) de bulunduğunu, bunun da cümleden anlaşılabilirliğini belirtmiştir (2018: 1655-1656).

Yukarıdaki değerlendirmelerden edilgen-meçhul ve oldurgan-ettirgen çatı eklerinin üst üste kullanıldığını ve bunlardan çatı işlevinde bir değişiklik yapmayanın pekiştirme-kuvvetlendirme olarak ele alındığını anlamak mümkündür. Araya bir vasıta ekleyen iki ettirgenlik ekinin üst üste kullanımı bir kenara bırakılırsa pekiştirme diye belirtilen diğer üst üste kullanımların herhangi bir şeyi değiştirmedikleri görülmektedir.

Diğer çatı eklerinde aynı işleve sahip eklerin üst üste kullanımı görülmemektedir. Dil mantığı açısından bakıldığında aynı işlevli çatı ekinin üst üste kullanılmaması gerekir. Bu sebeple, araştırmacıların geneli böyle kullanımları pekiştirme, kuvvetlendirme olarak görmüştür. $-(X)n-$, $-(X)l-$ eklerinin ve ikiden fazla ettirgenlik ekinin üst üste kullanımını pekiştirme veya kuvvetlendirme olarak nitelendirmek yeterli değildir. Bu durumun dil içi sebepleri ortaya konmalı ve bu sebepler dairesinde bir adlandırmaya gidilmelidir. Bunlara son bölümde değinilecektir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, çatı eklerinin üst üste kullanımı konusunda kılış fiilleri üzerine gelen iki ettirgenlik eki ayrı değerlendirilmelidir. Bu konuda $-t-$ + $-tir-$ eklerinin üst üste kullanımlarını değerlendiren Delice, bu üst üste kullanımlarda 1. *ilave ses + ettirgenlik (çıkarttırmak, kapattırmak, koparttırmak)*, 2. *ettirgenlik + ettirgenlik (katmerli ettirgenlik) yapısı (açıklattırmak, ayırttırmak, boşattırmak, hecelettirmek, hesaplattırmak, kaşçettirmek, okuttırmak, parçalattırmak)*, 3. *kılışlama + ettirgenlik yapısı (bayılttırmak, boşalttırmak, kısalttırmak)* olmak üzere üç kategori tespit etmiştir (2009c: 162-164). Gülsevin ise, ikiden fazla üst üste gelen oldurganlık-ettirgenlik ekinin pekiştirme işlevli kullanıldığını belirtmiştir (1998: 134). Görüldüğü üzere, üst üste kullanılan iki ettirgenlik eki işlevde de bir değişiklik meydana getirmektedir. Ancak, böyle bir işlev değişimini ikiden fazla ettirgenlik eki kullanımında ve de $-(X)n-$, $-(X)l-$ eklerinin edilgen çatı işleviyle üst üste kullanımında görmek mümkün değildir. Araştırmanın konusu itibarıyla $-(X)n-$, $-(X)l-$ ekleri üst üste kullanıldığında üste gelen ekin bir işlev değişikliği oluşturmadığı, yani tek bir ekle oluşturulan yapıdan bir farkının olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla bazı araştırmacıların bahsettiği gibi katmerli edilgenlikten söz etmek mümkün değildir. Türkiye Türkçesi metinlerinden seçilmiş cümle örneklerinde bunu daha açık bir biçimde görmek mümkündür:

Önde oturuyordum, sorular sordum sonunda, seminer sonrası odada kurabiye yenildi, çay içildi, ahbab olundu. (W-NE09C0A-0260-71) (Aksan, Y. et al., 2012)

Kültür, sadece bazı isimleri hatırlamaktan ibaret değildir, deniliyordu. (O. Atay, 1984: 54).

İstanbul ve Ankara'da konservatuvarlar kuruldu. Bu okullarda bestecilerimiz, yorumcularımız yetiştirdi. Değerli müzik yapıtları ortaya konuldu. (W-TI19E1A-4044-65) (Aksan, Y. et al., 2012)

1960'lara gelindiğinde, Batı'da popüleritesi artan postmodernizm daha sık kullanılmaya başlandı. (W-MG03A4A-1036-17) (Aksan, Y. et al., 2012)

Hastanın şiddetle öksürmesi istenilir. (W-UI19C3A-3336-5) (Aksan, Y. et al., 2012)

Bu ve bunlara benzer özellikler, devlet adamlarında aranılır. (W-SH42C4A-0495-1) (Aksan, Y. et al., 2012)

Resim ve video işleme gibi uygulamalar zaten yıllardır çoklu işlemcilerle göre optimize edildiklerinden, benchmark değerlerinin yüksek olması bekleniliyor. (W-RC40E1B-2877-1) (Aksan, Y. et al., 2012)

Bu yazıda benim hayatımın insanları ve cemiyetimizi öğrenmek için girişmiş olduğum bir tecrübe olduğu söyleniliyordu. (A. Hamdi Tanpınar, SAE, 2008: 270)

Ve ne yazık ki çoğu zaman dünkü insanın yanılığları, bugün de aynı tarzda yaşanılıyor. (W-KH13C4A-1481-4) (Aksan, Y. et al., 2012)

Yukarıdaki örneklerde ünlü ile biten kılış fiillerine önce $-n-$ eki getirilerek edilgen çatı oluşturulmuş, ardında da $-(X)l-$ eki, sanki edilgen çatı oluşturulmamış gibi tekrar getirilmiştir. Yani bu cümlelerde *yendi, deniyordu, kondu, başlandı, istenir, aranır, bekleniyor, söyleniyordu, yaşanıyor* biçimleri kullanılsa da cümlenin ifade ettiği anlamda ve cümlenin öğelerinde bir değişiklik meydana gelmemektedir. Türkiye Türkçesinde bu türden kullanımları artırmak mümkündür. Hatta, $-(X)n-$ ekiyle edilgen çatı oluşturulan her fiil, bu türden ikili kullanımlara açıktır. Ancak, burada bir fark vardır. l ünsüzüyle biten fiillerden $-(X)n-$ ekiyle edilgen çatılar oluşturulduktan sonra ikinci bir edilgenlik eki olarak $-(X)l-$ ekini getirmek dilin sesletimi açısından pek işlevsel değildir. Çünkü *bil-*, *del-*, *sil-* gibi l ünsüzüyle biten bir fiilden edilgen çatı oluşturmak için $-(X)n-$ eki kullanılır ve *bil-i-n-*, *del-i-n-*, *sil-i-n-* biçimleri oluşturulur. Bunların tekrar *bil-i-n-i-l-*, *del-i-n-i-l-*, *sil-i-n-i-l-* biçimlerini oluşturmak l ünsüzlerini art arda sesletim zorluğu sebebiyle pek istenen bir durum değildir. Dolayısıyla edilgen çatı eklerini üst üste kullanım sistemi büyük oranda ünlüyle biten fiillerde işlemektedir.

1.3. $-(X)n-$, $-(X)l-$ Çatı Ekleri Fiilden Fiil Yapım Eki Olarak Kullanılır mı?

Türkçede ekler genellikle yapım ve çekim ekleri olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Tanımlama ise yapım eklerinin mevcut kök ya da gövdelerden yeni fiil veya isim gövdeleri yapan ekler olduğu, çekim eklerinin ise kelimeler arasında geçici anlam ilişkileri kuran ekler (Başdaş 2006: 1) olduğu yönündedir. Türkçede yapım ve çekim işlevlerini yerine getiren ekler bellidir ve birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılmışlardır. Ancak, Türkçede bazı çekim eklerinin sözlüksel anlam belirleme özelliği olmayan; yani türetim (yapım) özelliği olmayan eklerin geldiği kelimenin anlamını değiştirir bir biçimde kullanıldığı da görülmektedir. Türkçe dil bilgisi çalışmalarında çatı ekleri arasında değerlendirilen $-(X)n-$, $-(X)l-$ eklerinin işletme eki mi, türetme eki mi yoksa ara ekler mi (yani ikisinden de özellikler barındıran) olduğu bir karışıklık arz etmektedir. Kimi araştırmacılar, söz konusu ekleri fiilden fiil yapma/eylemden eylem yapma ekleri arasında değerlendirip hem çatı eki özelliklerine hem de fiilden yeni anlamda fiiller türeterek türetme eki özelliklerine dikkat çekmişlerdir (Korkmaz 2003: 123; Banguoğlu 2004: 274; Vural-Böler 2014: 178; Eker 2017: 283). Ergin, fiilden fiil yapma ekleri içerisinde

değerlendirmiş; ancak sadece çatı özelliklerinden bahsetmiştir (2009: 200). Özçelik ve Erten, söz konusu ekleri fiilden fiil yapan ekler başlığı altında ele almalarına rağmen çatı oluşturan bu ekleri fiilden fiil yapan diğer eklerden ayırarak değerlendirmişlerdir (2011: 93). Başdaş, çatı eklerini hem yapım hem de çekim özellikleri taşıyan üçüncü grup ara ekler içerisinde değerlendirmiştir (2006: 5). Gülsevin ve Boz, Eski Anadolu Türkçesi üzerine yaptıkları çalışmada çatı eklerini türetme ekleri kategorisinde değil, işletme ekleri kategorisinin öge belirleyici işletme ekleri alt başlığı içerisinde ele almıştır. Fiilden fiil türetme ekleri başlığı altında ise çatı ekleri haricindeki eklere yer vermişlerdir (2013: 61/109). Delice ise, işlevsel ek tasnifi denemesinde çatı eklerini fiil üzerinde kullanılan *olumsuzluk*, *şahıs* ve *kip* ekleriyle birlikte genişletme ekleri içerisinde ele almıştır (2000: 226). Görüldüğü üzere Türkçe dil bilgisi çalışmalarında çatı eklerine yaklaşımlar birbirinden farklılıklar arz etmektedir. Genelde çatı eklerinin tümünün özelde ise bu çalışmaya konu olan eklerin her şeyden önce fiillere gelerek onlardan yine fiiller oluşturduğu bir gerçektir. Burada özellikle türetim veya yapım sözcükleri kullanılmamıştır. Çünkü, fiillere gelen bu eklerin türetme eklerinin belirgin özelliği olan anlam değiştirme özelliklerinden temelde yoksun oldukları, eklendikleri fiili söz dizimi açısından etkiledikleri açıktır. Ancak, bu demek değildir ki, söz konusu ekler belli durumlarda belli fiiller üzerinde türetim, yapım özellikleri göstermezler. Bu konuya çalışmasında yer veren Eker, çatı eklerini *leksikal*, *biçim bilgisel* ve *söz dizimsel* olmak üzere üç düzeyde değerlendirmek gerektiğini, her *-(ı)l-* ekinin edilgenlik çatısı, her *-n-* ekinin ise dönüşlülük/edilgenlik çatısı kurmayacağını belirtmiştir. Ayrıca, çatı eklerinin morfolojik sınıflandırmasının araştırmacıyı her zaman doğru sonuca götürmeyeceğini, bu nedenle eylem çatılarını morfosentaktik yapıda, söz dizimindeki işlev, görev ve anlam üçgeninde araştırmak gerektiğine dikkat çekmiştir (2017: 284). Korkmaz da bu çalışmaya konu olan ekleri değerlendirirken hem çatı eki olma hem de özel anlamda yeni kelimeler türetme özelliği taşıdığını belirtmiştir (2003: 127-130). Vural ve Böler de çatı eklerinin türetme özelliklerine dikkat çekmiş ve bazı çatı eklerinin çatı eki olma özelliklerini kaybederek kaynaşma, anlam kayması veya kalıplaşma yoluyla işlev değişmesine uğrayarak türetme / yapım eki özelliği kazandığını belirtmiş ve *inan-*, *konus-*, *tuttur-*, *yırt-* gibi fiilleri örnek olarak vermiştir (2014: 178). Üstünova da *-n-* ekini ele aldığı çalışmasında geldiği kökle kaynaşan, kökü kullanımda olmayan *-n'*li tabanların dönüşlü sayılmayacağını, bunlardaki ekin türetme eki olduğunu; *-lAn* ekiyle genişleyen, kendi kendine olma bildiren, bir durumdan başka duruma geçişi anlatan eylemlerin dönüşlü sayılmaması gerektiğini; kökteki temel anlamdan uzaklaşarak mecaz anlam yüklenen *-n'*li tabanlardaki ekin çatı eki olmayacağını belirtmiştir (2016: 691). Başdaş da, yapım ekleri arasında sayılan bazı eklerin eklendikleri kök veya gövdelerden her zaman sözlüksel değer taşıyan yeni bir kelime türetmeyip işlevleri bakımından çekim eklerine yaklaştığını, aynı şekilde bazı çekim eklerinin de çeşitli sebeplerle kalıplaştığını ve kelimeler arasında ilişki kurma işlevini kısmen veya tamamen kaybederek yerine göre türetme görevi üstlendiğini belirtmiştir (2006: 1). Ona göre hem yapım ekleri hem de çekim ekleri özellikleri gösteren; yani bunların kesişme noktasında yer alan bu ekler içerisinde çatı ekleri de bulunmaktadır (2006: 5). Lübimov, çatı eklerinin gramer ve leksik olmak üzere iki görevinin bulunduğunu, Türkiye Türkçesinde çatı ekleri yardımıyla hem fiillerin gramer şekillerinin hem de yeni anlamlı fiillerin meydana getirildiğini ve bu iki görevin karıştırılmaması gerektiğini belirtir (1963: 155). Esasında yapım eki özelliği göstermeyen birer çatı eki olan *-(X)n-*, *-(X)l-* eklerinin özellikle kalıplaşma vasıtasıyla eklendikleri kelimelerden yeni anlamlı kelimeler türetmeleri önemli bir özelliktir. Korkmaz, Türkçedeki kalıplaşma yoluyla yeni anlamlı kelimelerin oluşmasını herhangi bir kelime ile birleşen çekim veya yapım ekinin, türetim yoluyla yaptıklarımızda olduğu gibi, bilinen belirli göreviyle kullanılmayıp, eklendiği kelimeyle beklendiğinden ayrı, yeni bir anlam meydana getirecek tarzda birleşip

kaynaşma olarak değerlendirmiştir (2011: 1). Gerçekten de -(X)n-, -(X)l- çatı eklerinin kalıplaşma, yan anlam veya mecaz anlam kazanma gibi yollarla türetim eki işlevini de karşıladıkları görülmektedir. Ancak, elbette bu yapılar uzun bir kullanım geçmişine sahiptir. Zaten kalıplaşmayı veya mecazlaşmayı sağlayan da budur. Bu açıdan bakıldığında *daoran-*, *değın-*, *kazan-*, *kon-* “1. kuş, kelebek, uçak, toz vb. bir yere in- 2. yolculukta geceyi geçirmek için bir yerde kal-, konuk ol- 3. Kısa bir süre için bir yere yerleş-, bir yeri yurt edin- 4. *mec.* Bir şeyi emeksiz edin- (TDK 2005: 1208)”, *san-*, *tüken-*, *üşen-*, *yen-*; *kurul-* “kasıl-, övünür bir biçimde davran-“, *yorul-*, *üzül-*, *yanıl-* vb. fiillerin kökleri üzerine gelen eklerin yeni anlamlar türettikleri bir gerçektir. Bu durum, diğer çatı ekleri için de geçerlidir: *barış-*, *değiş-*, *seviş-* “cinsel ilişkide bulun- (TDK 2005: 1743), *çıldır-*, *otur-*, *emzir-* vb. Bu ve benzeri fiillerin artık kök anlamlarının değişikliğe uğradığı ve sözlük anlamlı yeni fiillerin türediği görülmektedir. Yani, fiilin anlamını değiştirmeden onun söz dizimindeki durumunu değiştiren çatı ilgisi artık kalmamıştır.

Ek birleşmesi ve kalıplaşarak işlev değiştirmesi olayına çalışmanın konusu itibariyle +lA-n- > +lAn- ekini de örnek göstermek mümkündür. +lA- eki, Türkçenin en yaygın isimden fiil yapma eklerindedir. Bu ek, isimden fiil yapma işlevinde -n- dönüşlülük ve edilgenlik ekiyle genişletilerek bir birleşik ek meydana getirmiştir. Korkmaz'ın ifadesiyle +lAn- < +lA-n- biçiminde kaynaşma meydana gelerek birleşik bir ek oluşmuştur (2003: 119). Bu birleşik ekte oluşturulan fiillerin günümüz Türkiye Türkçesinde +lA- biçiminde kullanımları bulunmamaktadır. Eğer eklendiği kelimedeki söz konusu birleşik ek, +lA-n- biçiminde bölünebiliyorsa orada birleşik olarak bir isimden fiil yapma eki değil, +lA- biçiminde bir isimden fiil yapma eki ve -n- biçiminde de bir çatı eki bulunmaktadır. *Dertlen-*, *evlen-*, *hoşlan-*, *huylan-*, *ilgilen-*, *kullan-*, *kuvvetlen-*, *tüylen-*, *yaşlan-* vb. kelimeler birleşik ek kullanımına örnektir. Buna karşılık; *hatırla-n-*, *kucakla-n-*, *kutla-n-*, *rastla-n-*, *temizle-n-*, *ütüle-n-* vb. kelimeler ise birleşik ek bulunmayan kullanımı örnektir. Bu kelimeler edilgenlik eki aldıkları için tekrar üzerlerine -(X)l- ekini almazlar. Ancak, birleşik ek grubundakiler *edilgen* yapılmak istendiğinde üzerlerine -(X)l- ekini alabilirler: *dertlenil-*, *evlenil-*, *hoşlanıl-*, *huylanıl-*, *ilgilenil-*, *kullanıl-*, *kuvvetlenil-*. Bir sonraki başlık altında değinileceği gibi üst üste kullanımların bir kısmı da bu ayrımın yeterince yapılmamasından kaynaklanmaktadır.

Türkçede kalıplaşma, kaynaşma, mecazlaşma ve birleşme yollarıyla -(X)n-, -(X)l-eklerinin fiilden fiil yapma eki özellikleri kazandığı ve sözlüksel anlamlı yeni kelimeler türettiği görülmektedir. Dolayısıyla, -(X)n-, -(X)l- çatı eklerinin bu özelliklerine de dikkat çekilerek yapım eki özelliği kazanmış olanların üzerine gelen edilgenlik eklerinin, aynı işlevle üst üste kullanılan çatı eklerinden ayırt edilmesi ve dil bilimsel uzatım olarak değerlendirilmemesi gerekmektedir.

1.4. Edilgen Çatı Eklerinin Üst Üste Kullanılma Sebepleri Nelerdir ve Bu Yapılar Nasıl Adlandırılabilir?

Türkçe dil bilgisi çalışmalarında -(X)n-, -(X)l- eklerinin çatı işleviyle üst üste kullanımlarından bahsedilmiş, ancak genellikle ya sebeplerinden bahsedilmemiş ya da sebep olarak sadece aslen dönüşlü çatı eki olan -(X)n- ekinin dönüşlülük özelliğinin ağır basmasından dolayı edilgenliği pekiştirmek için tekrar aslı edilgenlik eki olan -(X)l- ekinin getirildiği ileri sürülmüştür. Ancak, dildeki işleyişin esnekliği, yapıların birden çok işlevinin bulunuşu sebeplerinden ötürü söz konusu üst üste kullanımın başka sebepleri de olmalıdır.

Türkçe, eklemeli yapıya sahip bir dil olmanın yanında üst üste gelen eklerin hem ünlü hem de ünsüz özellikleri açısından birbirine uyması gereken bir dildir. Bunun yanında, Türkçede bazı eklerin ünlüyle veya ünsüzle biten kelime kök veya gövdelerine eklenmesinde

de bir sistem görülmektedir. Bu sistemin görüldüğü alanlardan biri de Oğuz grubu Türk lehçelerinden biri olan Türkiye Türkçesindeki edilgenlik eklerinin eklenme sistemidir. Türkiye Türkçesinde ünlüyle veya *l* ünsüzüyle biten fiil kök veya gövdelerine *-n-* / *-(X)n-* biçimlerinde gelen edilgenlik eki, *-l-* ünsüzü hariç diğer ünsüzlerle biten fiil kök veya gövdelerine *-(X)l-* biçimlerinde gelmektedir. Bu da Türkçenin sahip olduğu ses düzeni sisteminin bir parçasıdır. Ses düzeni çerçevesindeki bu eklenme sistemi neticesinde aslen dönüşlü çatı eki olan *-(X)n-*'nin edilgen çatılar kurmak için de kullanıldığı görülmektedir. Bazı araştırmacıların dikkat çektiği üzere, Türkçenin işleyiş sisteminde genellikle dönüşlü çatılar kuran *-(X)n-* ekinin edilgenlik çatılar kurmak için de kullanılması dil kullanıcıları nazarında edilgenliğin ifadesi için yeterli görülmemiş olabilir. Bunun neticesinde de edilgenliğin ifadesinde genellikle tercih edilen *-(X)l-* ekinin kullanılma kısıtlılığı ortadan kalktığı için önceki edilgen yapının üzerine tekrar gelir. Bazı araştırmacılar (Eker 2017: 287; Ergin 2009: 204; Gülsevin 1998: 127; Korkmaz, 2003: 547; König 1983: 118; Yücel 2011: 288) tarafından ifade edildiği gibi aslen dönüşlülük eki olan ve edilgenlik ifadesi zayıf olan bir ekin üzerine edilgenliği pekiştirme, belirsizlikten kaçma amacıyla tekrar bir edilgenlik eki getirilmiştir. Ancak, bu tür yapılar, dil kullanıcıları nazarında dönüşlü+edilgen çatı olarak değil, iki çatı eki olmasına rağmen sadece edilgen çatı olarak görülmektedir. Dolayısıyla, bu üst üste kullanımda ilk gelen ekin dönüşlü çatı eki olarak görülmesinden çok, kelimenin gövdesine aitmiş gibi düşünüldüğü ve hiçbir edilgenlik eki kullanılmamış gibi ikinci bir ekin kullanıldığı görülmektedir. Bu durum, söz konusu üst üste kullanım için pekiştirmenin dışında başka dil içi sebeplerin de aranmasını gerekli kılmaktadır.

Bu açıdan bakıldığında *-(X)n-* ekinin yapım eki özelliği kazanmasının ve bunun neticesinde örneksemelerin oluşmasının da bu duruma sebep olduğu söylenebilir. Bir önceki bölümde ifade edildiği gibi *-(X)n-* eki kalıplaşma, kaynaşma, mecazlaşma ve birleşme yollarıyla fiil kök veya gövdelerine gelerek onlardan sözlüksel anlamlı yeni fiiller türetebilmektedir. Bu özelliği onun çatı işlevinden farklı bir durumdur. *Davran-*, *değin-*, *düşün-*, *inan-*, *kazan-*, *kon-* "1. kuş, kelebek, uçak, toz vb. bir yere in- 2. yolculukta geceyi geçirmek için bir yerde kal-, konuk ol- 3. Kısa bir süre için bir yere yerleş-, bir yeri yurt edin- 4. *mec.* Bir şeyi emeksiz edin- (TDK 2005: 1208)", *san-*, *tüken-*, *üşen-*, *yen-* gibi fiillerdeki *-(X)n-* ekinin çatı işlevlerinin kalmadığı görülmektedir. Bu eylemler edilgen yapılmak istendiğinde *n* ünsüzüyle bittikleri için *-(X)l-* ekini alabileceklerdir:

Konuklara iyi davranıldı.

Çalışmada bunlara değinildi.

Gereği düşünüldü.

Sesin dışarıdan geldiği sanıldı.

Bizim takım yenildi.

vb. Bu durum, yapım eki özelliği kazanmamış ve edilgenlik çatısı oluşturmak için kullanılan *-(X)n-* ekinden sonra edilgenlik eki olan *-(X)l-*'nin tekrar kullanılmasına yol açmaktadır. Örneksime olarak değerlendirilebilecek bu olay, dil kullanıcılarını sanki ilk edilgenlik ekini çatı eki değilmiş gibi kodlamaya ve tekrar bir edilgenlik eki kullanmaya yöneltmektedir: "Dışarıdan yemek iste-n-di." demek yeterken "Dışarıdan yemek iste-n-il-di.", "Kıyafetler valize ko-n-du." demek yeterken "Kıyafetler valize ko-n-u-l-du.", "Çalışmayla ilgili çok şey de-n-di." demek yeterken "Çalışmayla ilgili çok şey de-n-il-di.", "Yemekler ye-n-di." demek yeterken "Yemekler ye-n-i-l-di." denmektedir. Önceki, *-(X)n-* (yapım eki) + *-(X)l-* (edilgen çatı eki) yapısı örneksime yoluyla *-(X)n-* (edilgen çatı eki) + *-(X)l-* (edilgen çatı eki) yapısını ortaya çıkarmaktadır. Bu konuda, Deny'nin çalışmasını Türkçeye çeviren Elöve'nin *ye-n-il-* örneğine "şimdiki

inlamızda *n*, *ñ* farkı gözetilmediğinden *yen-mek* “ekl edilmek” (=ye-n-mek), *mağlubetmek* (=yen-mek); *yen-ilmek* “ekl edilmek” (=ye-n-il-mek), *mağlubedilmek* (=yen-il-mek) gibi şekil ve söyleniş birliği yüzünden *mana* karışıklıklarından *kurtulunamıyor.*” açıklamasını yaparak burada dikkat çektiğimiz farklı işlevlerdeki üst üste iki kullanım durumundan bahsetmiştir (Deny 1941: 353). Elöve’nin de dikkat çektiği üzere iki farklı durumdan birinin örneksenmesi söz konusudur. Bu konuda +*lAn-* ekinin yapısının üst üste kullanıma olan etkisi ve oluşturduğu örneksene yapılar da dikkat çekmektedir.

Malzemenin tamamı kullan-ı-l-dı.

Böylesi işler için boşa dertlen-i-l-di.

Bir inat uğruna evlen-i-l-di.

cümlelerinde bir üst üste kullanım görülmezken;

Aynı maddeye toprağın altında da rastla-n-ı-l-dı.

Akşama kadar nöbet yerinde bekle-n-i-l-di.

Artık, daha sıkı çalışmaya başla-n-ı-l-dı.

gibi cümlelerde +*lAn-* isimden fiil yapım ekinin etkisiyle +*lA-* (isimden fiil yapma eki) + *n-* (çatı eki) + *-(X)l-* (çatı eki) biçiminde bir üst üste kullanım ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında *-(X)n-*, *-(X)l-* eklerinin üst üste kullanımında örneksenmenin önemli bir payının olduğu görülmektedir.

Çalışmaya konu olan eklerin üst üste kullanımlarının sebeplerinin yanında bu durumun dil bilgisinde nasıl adlandırılacağı da önemlidir. Bu konuda çoğunlukla *katmerli edilgenlik* ve *katmerli çatı* terimleri kullanılmaktadır. Ancak, yukarıda da belirtildiği üzere edilgenlik eklerinin üst üste kullanımlarda ettirgen çatı eklerinin ikiye kadar üst üste kullanımlarına benzer bir durum yoktur. Ettirgenliğin derecesi artırıldığı için katmerli bir ettirgenlikten söz etmek mümkündür. Ancak, çalışmamıza konu olan kullanımlarda tek ekin veya iki ekin kullanılması çatı namına bir şeyi değiştirmedeği için söz diziminde de bir değişiklik yapılmamaktadır. Dolayısıyla çift çatı, katmerli çatı gibi üst üste gelen eklerin iki farklı işlevde kullanımını çağrıştıran ve diğer katmerli yapılarla karıştıran bir adlandırmanın tekrar gözden geçirilmesi gerekmektedir.

Çalışmaya konu olan üst üste kullanımların Türk dilinin başka dil bilgisi kategorilerinde de görülen ek yığılması veya dil bilgisel uzatım / dilbilimsel uzatım terimleriyle karşılanması daha uygun görülmektedir. Bu konuda Eker’in kısa da olsa değerlendirmesi önemlidir. Eker, edilgenlik çatısında bazen *-n-* + *-l-* (*de-n-il-*, *söyle-n-il-*, *ye-n-il-*) biçiminde bir ek yığılmasının (pleonasm/tautology) bulunduğunu belirtir (2017: 286-287). Yılmaz da ikili çatı sorununu ele aldığı çalışmasında *çifte pasiflik* (*ek yığılması*) adlandırmasıyla konuya kısaca değinmiştir (2003: 270). Türkçedeki ek yığılması olaylarını değerlendiren Korkmaz, Türkçenin tarihî ve çağdaş lehçelerinden örneklerle konuyu açıklamış ancak bu çalışmanın konusu olan biçim bilgisel uzatıma değinmemiştir. Ona göre ek yığılması (pleonasmus), bir ekin yahut aynı vazifeyi gören şekilce farklı eklerin kelime içinde arka arkaya sıralanmasıdır (1960: 173). Korkmaz, ilk bakışta sebepsiz ve dolayısıyla lüzumsuz bir tekrarlanma gibi görünen ek yığılması olaylarının gerisinde birtakım filolojik ve psikolojik sebeplerin bulunduğunu belirtir ve bu sebepleri şöyle sıralar: 1. Bir ekin terkedilip yerini başka bir ek ile değiştirmesi sırasında yine dilin bünyesinden doğan birtakım sebeplerle eski ekin düşmeyip o kelimedede kalması ve aynı vazifeyi gören yeni ekin de onun üzerine getirilmesi, 2. Üst üste gelen eklerden birinin, daha doğrusu birincisinin vazifesi bakımından bir kalıplaşmaya uğraması, 3. İki ekin yahut bir ek ile bir edatın kaynaşığı

birleşik bir ek veya edat meydana getirmesi, 4. Ekin zamanla herhangi bir kelime içinde şekil ve vazifesi bakımından eriyip o kelime ile bir şekil birliği meydana getirecek tarzda kaynaşmış olması, 5. Dilimizde Arapça çokluk şekilleri ile yerleşmiş, fakat yeniden Türkçe *+lAr ve Arapça +ât* ekleri ile genişletilmiş bulunan kelimelerin olması, 6. İlk ekin yeni bir fonksiyon ile gelişmiş olması (1960: 175-180). Korkmaz, bütün bu ek yığılması olaylarının ise temelde iki sebepten ileri geldiğini belirtmiştir: 1. Herhangi bir ekin işlek olan vazifesinin aynı ek veya aynı nitelikte başka bir ek ile kuvvetlendirilmesi, 2. Gerçekte yahut dil hafızasında aşınmaya uğramış olan bir ekteki vazifenin tazelenmesi. (1960: 180). Görüldüğü üzere Türkçede ek yığılmasının pek çok sebebi ve bu sebeplerin ortaya çıkardığı birçok örnek bulunmaktadır.

Türkiye Türkçesindeki örneklerinden yola çıkarak dilbilimsel uzatım konusunu işlediği çalışmasında Sarı, artık unsurların en az çaba ilkesinin zıddı bir durum ifade ettiklerini belirtmiştir (2015: 1015). Sarı, dilbilimsel uzatım olarak nitelendirdiği bu artıklığın nedenlerini birincil ve ikinci olarak belirtmiş ve birincil sebepler olarak şunları vermiştir: 1. Bir sözlüksel unsurun bir anlamsal bileşenini vurgulaması, 2. Anlatımı pekiştirme ve güçlendirmesi, 3. Anlatımdaki çeşitli eksiklikleri gidermesi, 4. İletinin anlamsal kaybını engellemesi, 5. İşlevselliği azalmış bazı işaretleyicilerin anlamsal içeriklerinin yeniden işaretlenmesi. İkincil sebepler olarak ise, çeviri sonucunda veya türetkenliğini kaybetmiş unsurlara bağlı ortaya çıkmayı, bir bakıma sözlükselleşmeyi vermiştir (2015: 1017). Uzatım türleri olarak ise, *biçimbilgisel uzatım, sözdizimsel uzatım, anlamsal uzatım, eylemsel uzatım, akronim uzatımları ve ikileme uzatımları* gibi türlerden bahsetmiştir (2015: 1020-1030). Görüldüğü üzere Korkmaz, Türk dil bilgisindeki bu olayı biçimbilgisi açısından değerlendirdiği için adlandırmayı *ek yığılması* biçiminde yapmıştır. Sarı ise, dilin biçim bilgisel, söz dizimsel, anlamsal, eylemsel gibi çeşitli biçimlerde uzatımını değerlendirmeye alarak söz konusu olayın Türk dilinin pek çok alanında bulunduğunu örneklerle ortaya koymuştur. Dolayısıyla da daha geniş bir açıdan ele aldığı bu konuyu *dilbilimsel uzatım* olarak adlandırmıştır.

Bu araştırmanın konusunu ilgilendirmesi sebebiyle dilbilimsel uzatımın biçim bilgisel boyutu üzerinde durmak gerekmektedir. Biçim bilgisel boyut, eklerin üst üste kullanımıyla ortaya çıkmaktadır. Yapım eklerinden çekim eklerine varıncaya kadar biçim bilgisinin her alanında görülebilir. Bu konuda Lehmann'ın mesajın taşıdığı anlama hiçbir katkısı olmayan parçaları artık, fazla olarak değerlendirdiği (2005: 120) görüşünden yola çıkılacak olursa biçim bilgisinde de üst üste kullanılan aynı işlevlerdeki eklerin bu gruba girdiği görülecektir. Bu açıdan bakıldığında Sarı'nın da ifade ettiği gibi anlamsal içeriğini kaybedip eklendiği kök veya gövdeyle bütünleşme, o kök veya gövdeye herhangi ekstra bir anlam içeriği katmaz ve bu durum sözlükselleşmeyi de beraberinde getirir. Bunun sonucunda da anlamsal içeriğini kaybeden eke dair işlevin tekrar işaretlenmesi ihtiyacı uzatımı oluşturur (2015: 1020). Bu biçim bilgisel uzatımın bir boyutudur. Bir de herhangi bir sözlükselleşme olmadan bir ekin kendi işlevindeki başka bir ek üzerinde kullanılması boyutu bulunmaktadır. Burada ilk ek, kendi işlevini kaybetmemesine rağmen üzerine aynı işlevde bir daha getirilmektedir. Bu da dil bilgisel uzatımın biçim bilgisel boyutlarından biridir. İlk ekin işlevini kaybetmemesini "*yemekler yenildi, yemekler yendi; elbiseler konuldu, elbiseler kondu vb.*" örneklerinde görmek mümkündür. Hem uzatımsız hem de uzatımlı biçimleri aynı işlev için dilde kullanılmaktadır.

Lehmann, dil bilgisi düzeyinde görülen uzatımı *hypercharacterization* olarak adlandırmıştır. Onu *pleonasm*'ın kendisi değil, bir türü olarak vermiş ve bu durumun bir dilde dil bilgisi boyutunu ilgilendirdiğini belirtmiştir (2005: 135). Ayrıca Lehmann, bunun söz dizimi, çekim, türetim ve birleşik yapılar olmak üzere dört alanda görüldüğünü İngilizce ve Almancadan alınmış örneklerle ortaya koymuştur (2005: 136-148). Sarı da buradan yola çıkarak

ikiden fazla ettirgenlik ekinin kullanılmasını bir dilbilimsel uzatım olarak değerlendirmiştir. Bu konuda *yap-tır-t-tır-* örneğini vermiş ve sondaki *-tır-* ekinin uzatım olduğunu, aynı anlamın *yaptırt-* ile de sağlanabileceğini belirtmiştir (2015: 1020-1021). Ayrıca Sarı, Türkçedeki biçim bilgisel uzatımlar ilgili *çilingircilik, bakkalçı, hamalçı; pek çok insanlar; içeriye, dışarıya* gibi örnekler de vermiştir (2015: 1021-1024).

Dilbilimsel uzatımın biçim bilgisel boyutunun sadece Türkçede değil, diğer dünya dillerinde de var olduğu görülmektedir. Bu konuda İngilizce temelinde söz konusu uzatımın çeşitli türlerinden yola çıkılarak *overcharacterization* (Booij 2007: 273), *affix pleonasm* (Gardani 2015: 542), *pleonasm* (Lehmann 2005: 120), *hypercharacterization* (Lehmann 2005: 135) gibi adlandırmalar yapılmıştır. Bu konuyu *affix pleonasm* olarak ele alan Gardani, çalışmasının ek uzatımının tiplerinden bahsettiği bölümünde çeşitli dünya dillerinden örnekler verirken Türkçe için Aslı Göksel'e dayandırdığı *gid-il-ebil-(in)-ir* örneğini verir ve burada *-il/-in* edilgenlik eklerinin iki kere kullanıldığından bahseder. Bu durumu da eke dayalı uzatım (*affix pleonasm*) olarak nitelendirir (2015: 542-543). Gardani'nin burada dikkat çekmiş olduğu durum, bir ek yığılması/eke dayalı uzatımdır. Çünkü, *gidilebilir* kullanımı yeterliyken üstüne tekrar aynı işlevde bir ek getirilmiştir. Ancak, bu çalışmada dikkat çekilen durumdan biraz farklıdır. Çünkü, biri asıl, biri yardımcı olmak üzere söz konusu örnekte iki fiil bulunmaktadır ve çatıyı karşılamak için ikisinin üzerine de aynı işlevde çatı ekleri getirilmiştir. Bu çalışmada dikkat çekilen durum ise tek bir fiil üzerine üst üste getirilen aynı işlevdeki edilgenlik ekleridir. İkisi de biçim bilgisel uzatım anlamında aynı kapıya çıkmakta, ancak aralarında ufak bir fark bulunmaktadır.

Yapılan araştırmalardan anlaşıldığı kadarıyla uzatım olayının Türkçede farklı sebepleri ve farklı örnekleri bulunmaktadır. Ancak, araştırmacıların en çok üzerinde durduğu sebepler kalıplaşma, işlev değiştirme ve işlev yitimi gibi sebeplerdir. *-(X)n-*, *-(X)l-* eklerinin üst üste kullanımı da biçim bilgisi açısından bir dilbilimsel uzatım veya başka bir adlandırmayla ek yığılması olayıdır. Söz konusu bu uzatımın sebepleri olarak ise önceki ekin bazı fiil kökleriyle birleşip kaynaşarak sözlüksel anlamlı fiil gövdeleri oluşturması, sözlüksel anlamlı yeni kelimeler oluştururken yapım eki işlevini üstlenerek işlev değiştirmesi, *-(X)n-* ekinin edilgenlik işlevinin zayıf olması gibi sebepler sayılabilir. Ancak, bu sebeplere Türkçedeki uzatım sebeplerinin biri olan ve çalışmaya konu olan eklerin üst üste kullanımında da etkili olan dil içi örneğe de eklenmelidir. Dolayısıyla burada birkaç sebebin tetiklediği biçim bilgisi açısından bir dilbilimsel uzatımla karşılaşmak mümkündür¹. Çünkü, bu tür yapılarda tek ekin veya iki ekin üst üste kullanılması çatı anlamında veya başka bir anlamda herhangi bir şeyi değiştirmemektedir. Bu sebeple, söz konusu eklerin üst üste kullanımı için *katmerli edilgenlik, katmerli çatı, çift çatı, çok çatı* gibi terimleri kullanmak uygun değildir. Bunun bir uzatım veya ek yığılması olayı olarak kabul edilmesi ve ilgili çatı başlığının altında uzatım veya ek yığılması olarak verilmesi gerekmektedir.

¹ Türkçedeki *kahvaltı+i+sı > kahvaltısı, bir+i+si, hep+(i)+si, kim+i+si; iç+eri+y+e, dış+arı+y+a* gibi kullanımlar bu türden biçim bilgisel uzatımlara örnektir. Bunlardaki ilk ekler bir kaynaşım kalıplaşmaya uğramıştır. Sanki orada bir iyelik veya bir yön gösterme hâli eki yokmuş gibi muamele görmektedir. Ancak, tıpkı bu araştırmaya konu olan eklerde olduğu gibi *kahvaltısı* kullanımı hariç diğer kelimelerin ikinci iyelik ekleri olmadan da iyelik ifade eder bir biçimde kullanıldıkları görülmektedir: *onlardan biri, biri gelip bana bunu verdi, hepi topu, kimi önemser kimi önemsemeyen, içeri, dışarı*. Her iki biçimde de görülen kullanımlar, bu çalışmaya konu olan eklerde olduğu gibi dilbilimsel uzatımların her zaman var olmadığını, hem uzatımlı hem de uzatımsız biçimlerinin Türkçede bulunduğu göstermektedir.

Sonuç

Bu çalışmada Türkiye Türkçesinde edilgen çatı işleviyle üst üste kullanılan $-(X)n-$, $-(X)l-$ eklerinin değerlendirmesi yapılmıştır. Bunun sonucunda Türkiye Türkçesine ait dil bilgisi çalışmalarında bu üst üste kullanıma dikkat çekildiği ancak genellikle birbirine benzer açıklamalara yer verildiği ve genellikle katmerli edilgenlik adlandırması üzerinde durulduğu görülmüştür. Bunun yanında, konuya işlevsel açıdan yaklaşanların da olduğu; ancak bunların açıklamalarının da Türkçedeki bu konu hakkında yeterince detaylı olmadığı görülmüştür. Yapılan araştırma sonucunda genel olarak şunlar söylenebilir:

Türkiye Türkçesinde kılış fiilleri üzerine $-(X)n-$, $-(X)l-$ ekleri birlikte getirilerek oluşturulan bu yapılar, birkaç etki sonucunda oluşmuştur. Bunların en önemlisi, önce gelen $-(X)n-$ ekinin kalıplaşma, kaynaşma ve mecazlaşma yoluyla çatı eki işlevini kaybederek yapım eki işlevi kazanması ve bu fiillerin edilgen yapılması gerektiğinde n ünsüzü ile biten söz konusu fiillere $-(X)l-$ ekinin getirilmesi ve daha sonra bu durumun örneksenerek $-(X)n-$ ekinin edilgenlik işlevi gördüğü fiillere de uygunlanmasıdır. Bu açıdan bakıldığında, *düşün-ü-l*, *inan-t-l*, *kazan-t-l*, *yen-i-l* (*mağlup olmak*) biçimlerinin *de-n-i-l*, *iste-n-i-l*, *ko-n-u-l*, *ye-n-i-l* (*yeme işine konu ol-*) biçimlerine örnek oluşturduğu görülmektedir. *+lAn-* birleşik eki de bu örneksenede etkilidir. *İlgilen-i-l*, *kullan-t-l*, *kuvvetlen-i-l* biçimlerinin *rastla-n-t-l*, *hatırla-n-t-l*, *temizle-n-i-l* biçimlerine örnek oluşturduğu görülmektedir. Bunların yanında, $-(X)n-$ ekinin aslen dönüşlülük eki olması ve bu ekin getirildiği fiillerin edilgen olarak görülmeyip tekrar edilgen yapılması için ikinci bir edilgenlik eki olarak $-(X)l-$ ekinin getirilmesi ikinci ve daha düşük ihtimalli bir sebep olarak görülebilir. Çünkü, burada bir işlev kaybetme veya işlev zayıflığı sonucu bir üst üste kullanmadan çok birbirinden farklı işlevlerle üst üste kullanılan $n-(X)l-$ yapısını örnekseyerek aynı işlevdeki ekleri üst üste kullanma bulunmaktadır. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, $-(X)n-$ eki ile edilgen yapılan bütün fiiller, bu türden bir ek yığılmasına açıktır. Ancak, *bil-*, *del-*, *sil-* gibi l ünsüzü ile biten fiillerin $-(X)n-$ ekiyle edilgen yapılmasından sonra tekrar $-(X)l-$ ekinin getirilmesi sesletim açısından pek uygun görülmediğinden en azından bu yapı edebî dilde ve akademik dilde tercih edilmemiştir. Edebî dilde ve akademik dilde *bil-i-n-i-l*, *del-i-n-i-l* ve *sil-i-n-i-l* gibi örneklerin olmaması da bunun bir kanıtıdır.

Arkasında dil bilgisel birtakım sebeplerin olduğu görülen bu üst üste kullanımın adlandırması da önemlidir. Bu konuda *katmerli edilgenlik*, *katmerli çatı* gibi terimlerin üst üste gelen iki ekin de aynı işlevde olduğu ve tek bir ek kullanımının da yeterli, hatta doğru olduğu göz önünde bulundurulursa uygun olmadığı görülmektedir. Ayrıca bu adlandırmanın *katmerli çekim* ve ikiye kadar kullanılan ve cümleye iki yaptırın özne ekleyen *katmerli ettirgenlik* adlandırmaları da göz önünde bulundurulduğunda uygun olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü, bunlardan bariz bir farkı bulunmaktadır. Üste gelen ekin anlamsal veya söz dizimsel olarak herhangi bir şeyi değiştirmedeği görülmektedir. Bu sebeple, söz konusu çalışmada dikkat çekilen *aranıl-*, *başlanıl-*, *beklenil-*, *beslenil-*, *denil-*, *istenil-*, *izlenil-*, *konul-*, *rastlanıl-*, *saklanıl-*, *söylenil-*, *temizlenil-*, *yaşanıl-*, *yenil-* gibi kullanımların ek yığılması veya dilbilimsel uzatımın biçim bilgisel alt başlığı olarak ele alınması daha uygundur.

Summary

$-(X)n-$, $-(X)l-$ suffixes added to the verbs are the suffixes having multiple functions in Turkish. The position of the verbs that the suffixes are added in the sentence is used as a criterion in determining the function of the suffix. Passive, reflexive and deverbalization are various functions of these suffixes. In order to meet one of these functions, one of $-l-$ and $-n-$ suffixes is chosen according to the root or stem of the verb to be added. Therefore, they are not used in a successive way that meets the same function. However, it is seen that in Turkish, the

suffixes are used successively, having the same voice function in some examples such as *de-n-i-l-*, *ko-n-u-l-*, *ye-n-i-l-*. In these double usages, one argument is reduced from the sentence with the -(X)n- passive suffix but no argument can be reduced when the -(X)l- passive suffix is added to these structures; for example, *Ali yemeği ye-di / Yemek ye-n-di / Yemek ye-n-i-l-di*. Passive suffixes are used in Turkish after other voice suffixes but no voice suffixes are used after it. At the same time, two suffixes with passive function cannot be added to each other. Nonetheless, contrary to this rule in Turkish, it is seen that passive suffixes are added to each other with various linguistic reasons such as *de-n-i-l-*, *ye-n-i-l-*, *ko-n-u-l-*. The aim of this study is to examine the successive usage of -(X)n- / -(X)l- passive suffixes in the form -n-I/U-l-.

In Turkish studies, it is stated that -(X)n- is usually a reflexive suffix and its passive function is not dominant in the usages of passive suffixes. As a result of this, it is demonstrated that as the second passive suffix -(X)l- is used for reinforcing and emphasizing due to the fact that the passive expression is not visualized clearly in the minds of Turkish language speakers. Nevertheless, there must be other reasons in the language usage for this. In this study, it was revealed that *de-n-/de-n-i-l-*, *ye-n-/ye-n-i-l-*, *ko-n-/ko-n-u-l-* forms were used for the same expression in Turkish. There were not any differences between the two forms in valency and sentence meaning. Some linguistic reasons for successive usages of these passive suffixes have been identified. The first one of these reasons is that the leading -(X)n- suffix turns into the derivational suffix by losing its voice function through formulaicity, fusion and metaphorization. When these verbs need to be made passive, -(X)l- suffix is added to verbs such as *düşün-*, *inan-*, *kazan-*, *yen-* (defeat) ending with *n* consonant. In analogy to the process above, the same usage is applied to the verbs to which -(X)n- is added in the passive function. As a result, *düşün-ü-l-*, *inan-ı-l-*, *kazan-ı-l-* *yen-i-l-* structures are formed as in *de-n-i-l-*, *ko-n-u-l-*, *ye-n-i-l-* verbs. In addition, the compound suffix -lAn- is functional in this analogy. It is seen that *ilgilen-i-l-*, *kullan-ı-l-*, *kuvvetlen-i-l-* forms have an effect on the formation of *rastla-n-ı-l-*, *hatırlan-ı-l-*, *temizle-n-i-l-* forms. The second reason can be that the -(X)n- suffix, which is essentially the reflexive suffix, cannot produce a sufficiently strong passive perception and so the -(X)l- suffix is added to -(X)n- suffix as a passive suffix. However, this reason seems to have a lower impact than the first one since Turkish language speakers know that the first suffix in this structure is not a reflexive suffix. In addition, all verbs that are passivated by the -(X)n- suffix are vulnerable to such an linguistic pleonasm. Furthermore, the verbs ending with *l* consonant such as *bil-*, *del-*, *sil-* are passivated with -(X)n-. In addition, -(X)l- suffix cannot be added to these passivated verbs since this is not acceptable in the literary and academic language due to the fact that it is not considered appropriate in the aspect of pronunciation. The absence of *bil-i-n-i-l-*, *del-i-n-i-l-* and *sil-i-n-i-l-* in the literary and academic language is the evidence.

In addition to the reasons of adding -(X)n- and -(X)l- suffixes successively, it is also important to call them with a new term in Turkish. In the studies conducted on this topic, terms such as *katmerli edilgenlik*, *katmerli çatı*, *çift edilgenlik*, *double passive* are used for adding -(X)n- and -(X)l- suffixes successively. However, these usages are examples of linguistic pleonasm or suffix pleonasm that is one of the subtypes of linguistic pleonasm because there is no difference between their single usage and their dual usage. A single suffix can fulfill the function of two suffixes. This process of adding -(X)n- and -(X)l- suffixes successively can be called *suffix pleonasm*, *linguistic pleonasm*, and *hypercharacterization* in linguistics.

Kısaltmalar

- çev.* : Çeviren
ed. : Editör
haz. : Hazırlayan
SAE : Saatleri Ayarlama Enstitüsü
T: Tutunamayanlar
TDK : Türk Dil Kurumu
vb. : Ve benzeri
vd. : Ve diđerleri

KAYNAKÇA

- AKSAN, Doğan (1976), *Sözcük Türleri I-II*, (hzl. Sevgi Özel-Neşe Atabay, ed. Doğan Aksan), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKSAN, Yeşim (2012), "Construction of the Turkish National Corpus (TNC)", *In Proceedings of the Eight International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2012)*, İstanbul, <http://www.lrecconf.org/proceedings/lrec2012/papers.html>.
- ATAY, Oğuz (1984), *Tutunamayanlar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2004), *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BAŞDAŞ, Cahit (2006), "Türkçede Üçüncü Grup (Ara) Ekler", *I. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı*, 26-27 Eylül 2006, Bilkent Üniversitesi, Ankara: Bilkent Üniversitesi Yayınları: 1-6.
- BİLGEGİL, M. Kaya (2009), *Türkçe Dilbilgisi*, Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi.
- BOOIJ, Geert (2007), *The Grammar of Words - An Introduction to Morphology*, Oxford: Oxford University Press.
- ÇİÇEK, Mehmet (2008), "Türkçede Çifte Edilgenlik Kavramı Üzerine Bir Araştırma", *Journal of Turkish Linguistics*, 2/1: 7-24.
- DELİCE, H. İbrahim (2000), "Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Denemesi", *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24: 221-235.
- DELİCE, H. İbrahim (2009a), "Türk Lehçe ve Şivelerinde Fiil Çatılarının İşleniş Bağlamında Yeni Bir Yaklaşım Denemesi". *III. Uluslararası Türkoloji Kongresi*, 18-20 Mayıs 2009, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kazakistan/Türkistan: 187-194.
- DELİCE, H. İbrahim (2009b), "Çatı Eklerinin Bilinmeyen Bir İşlevi", *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS 38)*, 10-15 Eylül 2007, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları: 419-433.
- DELİCE, H. İbrahim (2009c), "[-t + -tIr-] Yapısındaki Fiillerde -t- İle -tIr- Eklerinin Bulunuşu ve -t-'nin İlave Ses Olarak Kullanımı", *Turkish Studies*, 4/8: 159-165.
- DELİCE, H. İbrahim (2012), *Sözcük Türleri*, Sivas: Asitan Yayıncılık.
- DENY, Jean (1941), *Türk Dili Grameri* (Osmanlı Lehçesi), (çev. Ali Ulvi Elöve), İstanbul: Maarif Matbaası.
- DOĞAN, Nuh (2018), "Türkçede İstem Değiştirimi II: Edilgenleştirme", *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 7/17: 177-196.
- EDİSKUN, Haydar (2010), *Türk Dilbilgisi* (Sesbilgisi-Biçimbilgisi-Cümlebilgisi), İstanbul: Remzi Kitabevi.
- EKER, Süer (2017), *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (2009), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım.
- GARDANİ, Francesco (2015), "Affix Pleonasm, Word-Formation: An International Handbook of the Languages of Europe", (ed. Peter O. Müller, Ingeborg Ohnheiser, Susan Olsen, Franz Rainer), Göttingen: Walter de Gruyter.
- GENCAN, Tahir Nejat (1979), *Dilbilgisi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- GÖKSEL, Aslı - KERSLAKE, Celia (2005), *Turkish: A Comprehensive Grammar*, London and New York: Routledge.
- GÜLSEVİN, Gürer (1998), "Çatı Ekleri Üzerinde Kullanılabilen Ekler", *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, 6: 125-146.
- GÜLSEVİN, Gürer - BOZ, Erdoğan (2013), *Eski Anadolu Türkçesi*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- KARPUZ, H. Ömer (2007), "Türkiye Türkçesi Eylem Çatılarının Yeniden Yapılandırılması ve Yeni Terim Önerileri", *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu*, 25-27 Nisan 2007, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum: Atatürk Üniversitesi: 651-655.
- KORKMAZ, Zeynep (1960), "Türkçede Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*: 13-180.
- KORKMAZ, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2011), *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KÖNİĞ, Güray (1983), "Türkçede Çatı", *H. Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Özel Sayı: 111-126.

- KÜKEY, Mazhar (1972), *Uygulamalı Örneklerle Türkçede Fiiller*, Ankara: Ogun Kardeşler Matbaası.
- LEHMANN, Christian (2005), "Pleonasm and Hypercharacterization", *Yearbook of Morphology*, (ed. Geert Booij ve Jaap van Marle), Dordrecht: Springer: 119-154.
- LÜBİMOV, Konstantin (1963), "Çağdaş Türkiye Türkçesinde Çatı Kategorisi ve Çatı Ekleriyle Türetilen Fiiller", *Türk Dili*, C XIII (147): 150-155.
- ÖZÇELİK, Sadettin - ERTEN, Münir (2011), *Türkiye Türkçesi Dilbilgisi*, Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- ÖZKARAGÖZ, İnci (1986), "Monoclausal Double Passives in Turkish", *Studies in Turkish Linguistics*, (ed. Dan I. Slobin ve Karl Zimmer), Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company: 77-91.
- SARI, İsa (2015), "Dilbilimsel Uzatım ve Türkçedeki Yaygın Örnekleri", *Turkish Studies*, 10/16: 1011-1032.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi (2008), *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (2005), *Türkçe Sözlük*, (haz. Şükrü Haluk Akalın vd.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÜSTÜNOVA, Kerime (2006), "Yüklem, Yalnız Özneyi mi İçinde Taşır?", *U. Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/11: 241-250.
- ÜSTÜNOVA, Kerime (2016), "Biçimleri Aynı İşlevleri ve Kategorileri Farklı Eklere Yönelik Bir İnceleme", *Turkish Studies*, 11/10: 681-692.
- VURAL, Hanifi - BÖLER, Tuncay (2014), *Ses ve Şekil Bilgisi*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- YILDIZ, Muharrem (2008), "İşlevsel Bağlamda Katmerli Çatı Kavramı", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7/3: 1643-1659.
- YILMAZ, Engin (2003), "Türkiye Türkçesinde İkili Çatı Sorunu ve Bunun Öğretimi ile İlgili Meseleler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, C 2001/I-II (44): 251-289.
- YÜCEL, Bilâl (2011), "Türkiye Türkçesinde Fiil Çatıları", *Türk Gramerinin Sorunları I-II*, 14 Ekim 1995, Türk Dil Kurumu, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 268-313.